

Соціально-демографічне “розщеплення”

Протягом п’ятнадцяти повоєнних років світ не знав точних і об’єктивних даних про склад і кількість населення в СРСР. Не знали цього достеменно і в Радянському Союзі.

Якщо в усіх європейських країнах переписи населення відбулися через один—три роки після війни, а в Польщі до 1960 р. провели три переписи, то в Радянському Союзі він затягувався, аби нівелювати справжні втрати населення за роки війни. А вони в кілька разів занижувалися та протягом десятиліть визначалися цифрою 6 млн осіб.

У 1947 р. в Москві вийшла книга тодішнього члена політбюро ЦК ВКП(б) М. Вознесенського (згодом розстріляного за так звану ленінградською справою) “Военная экономика СССР в период Отечественной войны”. Символічно, що книга була відзначена Сталінською премією. В ній докладно йшлося про втрати СРСР в роки війни, зокрема й усіх видів худоби, але ніде не називалися цифри людських втрат.

У середині 1945 р. населення України становило 33,5—34,0 млн осіб. Якби не було війни, то в 1945 р. в Україні мешкало б 43—43,5 млн осіб. Тобто прямі й непрямі (через падіння народжуваності) втрати за п’ять воєнних років досягли, за орієнтовними оцінками, приблизно 10 млн осіб⁵⁸. Автори “Книги пам’яті” визначають загальні демографічні втрати України з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. в 13,5 млн осіб⁵⁹.

На фронтах Україна втратила близько 3 млн осіб — майже кожен другий, призваний до лав армії, і 5,5 млн осіб — у зоні окупації. До цього слід додати понад 2,5 млн осіб, вивезених на примусові роботи, з яких назад повернулося лише 800 тис. (200 тис. осіб з різних причин не побажали повернутись).

Перехід до мирного життя дав поштовх значним міграційним процесам. До мирної праці приступили 2,2 млн осіб, демобілізованих з радянської армії. Повертались і ті, що були вивезені під час евакуації на Схід і ті, що перебували на примусових роботах або в полоні за межами України. Впливали на міграційні процеси і депортації осіб, що були визнані соціально небезпечними. За офіційними даними, протягом 1944—1952 рр. у західному регіоні України різним репресіям було піддано близько 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб. На рубежі 40—50-х рр. українці становили п’яту частину в’язнів ГУЛАГу. У таборах їх налічувалось 362,6 тис., в колоніях — майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих — тільки росіянам⁶⁰.

Натомість в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для здійснення відбудови народного господарства і, зокрема, “радянізації” західних областей України. Вже до середини 1946 р. їх прибуло туди 86 тис. осіб. На початку 50-х рр. майже всі керівні пости в партійних і радянських органах західних областей України були зайняті працівниками, командированими із східних областей УРСР, а також з інших республік Радянського Союзу. Так, у 1953 р. з 742 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії лише 62 особи були з місцевого населення. Серед 599 працівників апарату обкомів партії з місцевих було 22 особи, серед 2776 працівників апарату міськкомів і райкомів партії лише 285 осіб представляли місцеве населення. У Львові з 1718 професорів та

викладачів 12 вищих навчальних закладів до числа місцевої інтелігенції належало всього 320 чоловік. У складі керівників цих навчальних закладів не було жодного місцевого працівника. Серед 25 заступників директорів лише один, а серед 42 деканів вузів тільки два були західними українцями⁶¹.

Найбільш прискореними темпами зростала кількість росіян у західноукраїнському регіоні. Якщо до війни їх там практично не було, то в 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис. осіб, або 5 % населення.

Одночасно значна частина молодих спеціалістів з місцевого населення, яка закінчувала вузи, направлялась на роботу в східні області УРСР, а також в інші республіки Радянського Союзу. Це перешкоджало поповненню і закріпленню кадрів спеціалістів та інтелігенції в Західних областях з місцевого населення.

На демографічному становищі України серйозно позначився також голод 1946—1947 рр., репресії, що їх проводило сталінське керівництво щодо національних меншин. Зокрема, як підкреслювалося, в травні 1944 р. з Криму було насильно виселено кримських татар. Репресії проводилися і проти греків, вірмен, болгар, угорців, поляків та ін. Внаслідок злочинної нацистської політики кількість єврейського населення скоротилася в Україні до 2 %. Безпосередньо в роки війни їх загинуло 600 тис. осіб. Після врегулювання територіального питання з Чехословаччиною у повоєнний період туди було переселено 33 тис. чехів. Переселялися також угорці, румуни. В результаті змінився етнічний склад населення України. Зменшилась чисельність таких національних меншин, як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, італійці, румуни та ін., натомість збільшилася частка росіян.

Унаслідок демографічних змін, що відбулися в 40-х рр., населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, що на 4,1 млн менше, ніж в довоєнному 1940 р. Суттєвий вплив на демографічні процеси мала відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і призвели до скорочення кількості сільських жителів.

Перший повоєнний перепис населення СРСР став можливим лише в роки хрущовської відлиги — в 1959 р. Саме тому (порівняно з наступними переписами) отримані дані на 1959 р. було подано найповніше. На кожну союзну республіку було видано окремий том, де наводилася вікова структура населення та єдиний раз були опубліковані дані про чисельність військовослужбовців: “у рядах Радянської Армії — 801,1 тис. чол.”. Дані наступних переписів 1970 і 1979 рр. у відкритих публікаціях були дуже мізерними. Зокрема, і по СРСР, і по союзних республіках не наводилася вікова структура населення, фальсифікувалися по суті показники писемності населення СРСР. При централізованій розробці отриманих від України даних перепису

1989 р. проводилося додаткове перелічування, тому під сумнівом залишилася справжня чисельність населення⁶².

Демографічні зрушення, які відбулися в радянській Україні в другій половині ХХ ст., були негативними і суттєво вплинули на історичний процес. Зокрема, спостерігалось стійке зниження приросту населення, кількість якого в республіці в 70-х рр. зростала у 2 рази, а в 80-х рр. — у 4 рази нижчими темпами, ніж у 60-х рр. Динаміка вікового складу розвивалась відносно постаріння населення. Якщо в 1960 р. співвідношення пенсіонерів України до чисельності зайнятих у народному господарстві становило 1:3,8, то в 1985 — уже 1:2.

Відбулися зміни і в співвідношенні соціальних груп населення України. Так, чисельність робітників з 8 млн у 1960 р. зросла до 14 млн, а колгоспників зменшилася удвічі й становила в 1989 р. 3,5 млн. Майже у 2,5 рази зросла кількість службовців, вона в 1989 р. дорівнювала 6,3 млн осіб.

Варто зазначити, що радянська схема соціально-класового поділу суспільства не давала повної й об'єктивної картини його структури. Адже в ній не знайшлося місця партійно-державній номенклатурі — класу, який, власне, і володів усіма засобами виробництва. Відчужені від власності робітники й колгоспники були фактично найманими працівниками. До цієї ж категорії належала й інтелігенція, яка не мала соціально-економічних свобод і повністю залежала від системи і власників засобів виробництва, змушена була перейти на державну службу, продаючи свій інтелект за мізерну платню.

В Україні, як і в Росії, продовжувався процес урбанізації. На середину 60-х рр. припадає період рівноваги міського й сільського населення, а надалі баланс помітно порушився на користь міста й на середину 80-х рр. становив 2:1. Якщо в 1961 р. міське населення України налічувало 20,6 млн осіб, то в 1986 — 33,7 млн, тобто зросло на 63,6 %. Сільське населення за цей період зменшилося на 23 %. Це було наслідком не тільки промислового розвитку, а й занепаду українського села.

Соціальна сфера села перманентно перебувала в занедбаному стані. Постійно відставало від міста медичне й культурно-освітнє обслуговування. Вкрай повільно проводилася газифікація сіл. Це породжувало стійкі міграційні настрої у значної частини жителів села, особливо молоді. Інтенсивна безповоротна втеча сільських жителів до міст призвела до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1975 по 1990 р. чисельність сільського населення зменшилася на 3,5 млн осіб. Особливо загрозлива ситуація склалася в таких областях, як Чернігівська, Сумська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька. Значний відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах залишилися переважно люди похилого віку, пенсіонери. Таким селам офіційні

владі навішували ярлик “неперспективних”. Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера.

Обстеження, проведені ЦСУ УРСР та Інститутом економіки АН УРСР, показали, що за 1970—1984 рр. кількість сіл в Україні скоротилася більш ніж на 2 тис.

Переселення в міста селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню їх “українськості” і пом’якшенню русифікаторської політики. З іншого — відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвів до зменшення там народжуваності. Так, уже в 1979 р. середній склад сільської родини дорівнював міському показникові — 3 особи.

Зменшувалася народжуваність і в містах, що було пов’язано з незадовільними соціально-побутовими умовами, зокрема високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (дев’ять з десяти жінок працювали), низьким рівнем системи охорони дитинства, складними житловими умовами, поступовим зростанням дитячого сирітства. У 1970 р. споживання на душу населення в СРСР було удвічі нижчим, ніж у США, без урахування якості товарів і послуг. Для наповнення щотижневого споживчого кошика на початку 80-х рр. американцеві потрібно було працювати 18 годин, а українцеві — 53 при 41-годинному робочому тижневі.

У 1988 р. СРСР займав 77-ме місце в світі за рівнем життя⁶³. При цьому рівень життя жителів України був значно нижчим не тільки порівняно з США, а й з Росією. Так, у 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР становила 200 крб., а в Російській Федерації — 235 крб., середньомісячна грошова оплата колгоспників в УРСР складала 168 крб., а в Росії — 200 крб., загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі на одного жителя був відповідно 1213 і 1408 крб. Спостерігалася суттєва різниця між рівнем виробництва та рівнем споживання продуктів харчування в Україні. Зокрема, у 80-ті рр. на душу населення в Україні щорічно вироблялося 81 кг м’яса та м’ясопродуктів, а споживалося — 67, молока і молокопродуктів відповідно 400 і 360, яєць — 358 і 200 штук, цукру 180 і 50 кг, картоплі 360 і 120⁶⁴.

Залишалася гострою проблема житла. Черга на нього в містах країни зростала і становила в 1985 р. близько 2 млн, а в 1991 р. — понад 2,5 млн сімей. Незважаючи на приріст населення в 1966—1985 рр. на 5,5 млн осіб, спорудження житла перебувало на рівні кінця 50-х рр. Тож окрему квартиру сім’я очікувала від 10 до 20 років.

Неоднозначні процеси відбувалися у сфері освіти та науки. Необхідність мати сильну армію та адекватне цьому завданню озброєння вимагала великої кількості освічених людей. Технічна інтелігенція,

науковці повинні були бути численними, як-то диктувалось екстенсивним шляхом розвитку радянської економіки. Саме тому впродовж тридцяти років (від 1959 до 1989) володарів атестата про середню та диплома про середню спеціальну освіту побільшало в Україні у 5,3 раза і налічувалося майже 20 млн осіб. Відповідно вузівську освіту мали в 5,9 раза більше людей — 4,2 млн осіб. Правда, якщо в місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий, то на селі — кожен тридцять шостий. Кількість науковців зросла з 46,7 тис. у 1960 р. до 215 тис. у 1987 р. Демократизація освіти й пролетаризація студентського складу мали не тільки позитивні, а й негативні наслідки. “З одного боку, це сприяло проникненню знань навіть у “ведмежі закутки”, — пише доктор фізико-математичних наук О. Габович. — Але, з іншого боку, інтелігенція вбирала в себе занадто багато особистостей, не спроможних не те що до творчості, а навіть до сприйняття культурної спадщини Європи”⁶⁵.

Одним з основних негативних наслідків процесів, що відбувалися в Радянському Союзі і, зокрема, в Україні в останні радянські десятиліття, був моральний розклад суспільства. Не маючи змоги забезпечити реальне підвищення життєвого рівня людей, партійно-радянське керівництво держави надало широку можливість кожному забезпечити собі “солонке життя” власними силами.

Нечуваного розмаху в 70—80-ті рр. набули крадіжки на підприємствах. Слово “несуни” стало загальноживаним і звичним. А несли і везли все, що можна було нести і везти. Однак, якщо рядовий “несун” задовольнявся невеликими прибутками, одержаними незаконним шляхом, то прибутки корумпованої еліти складали мільйони. Боротьба ж із цими явищами в останні радянські десятиліття уже фактично не велася, хоча час від часу відбувалися гучні процеси над “розкрадачами народної власності”. Було навіть відновлено смертну кару за “розкрадання соціалістичного майна в особливо великих розмірах”. Але ці “зразково—показові” заходи лише симулювали захист закону і породжували правовий нігілізм, аморальність і нечесність.

Виховати чесність у радянських людей було дуже важко. Які тільки експерименти не проводилися для цього. Зокрема, в 1958 р. в кооперативній торгівлі активно запроваджувалися торгові точки (ятки) без продавця. На польових станах, бригадах і навіть хуторах ставилася шафа буфетного зразка, в якій були попередньо розфасовані продукти та штучні товари. Гроші за взяті товари потрібно було залишити в спеціальному “грошовому” ящику. В умовах безгрошів'я і напівголодного повоєнного життя кооператори несли великі збитки від такої “торгівлі”. Продукти часто пропадали разом із грошима. (У ті часи навіть з'явився анекдот: “У селі злодії є? — Ні, нема. Але люди самі інколи беруть...”). Тому часто біля цих яток без продавця виму-

шений був стояти “відповідальний”, а то й міліціонер. Однак ідеологія була вище втрат — на початку 1959 р. кооператорів змусили поставити 1,4 тис. таких торгових точок, а в 1966 р. — близько 6 тис.⁶⁶

Не менш екзотичним для радянської дійсності було самостійне отримання (відраховування і забирання з сейфу) заробітної плати — кожна така акція здоров’я бухгалтерам явно не додавала. Ефективність цих і подібних нововведень була мінімальною — у першому випадку роль продавця відігравав міліціонер, зарплата якого була набагато вищою від зарплати продавця. У випадку із роздачею грошей держава теж лише втрачала — замість одного касира були задіяні декілька, які уважно стежили за “процесом самостійного відраховування грошей”⁶⁷.

Реалії радянського способу життя породили і такі специфічні соціальні групи людей, як спекулянти, бомжі. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих людей, “не зайнятих суспільно корисною працею”.

Значної шкоди здоров’ю суспільства завдавав алкоголь. Ще сталінський період був ознаменований суттєвим розширенням виробництва та продажу алкогольних напоїв для поповнення запасів казни. Чергова хвиля підйому вживання алкоголю помічена з 60-х рр. Сумна статистика характеризує темпи приросту населення й зростання вживання алкоголю. Так, населення країни від 1940 до 1980 р. збільшилося лише на 35 %, а вживання алкогольних напоїв — майже у 8 разів. Період “застою” характеризувався повсюдною пиятикою — і в побуті, і на виробництві. На думку багатьох дослідників, склалося так тому, що протягом тривалого часу в радянському суспільстві існували сили, зацікавлені в споюванні народу, відверненні його уваги від реалій політичного та соціального життя. До того ж адміністративно-бюрократична система потребувала все нових і нових коштів.

І в Україні, і в Росії в 70—80-ті рр. поширились такі явища, як наркоманія і токсикоманія. Якщо на початку 1986 р. в Україні було зареєстровано 18,4 тис. наркоманів, то на середину 1987 р. на обліку перебувало вже близько 28 тис. Поширеність цієї хвороби в Україні перевищила середньосоюзний показник у 1,5 раза, а показник захворюваності — у 2,4 раза. Проблема охорони здоров’я в країні вирішувалася вкрай незадовільно. Коштів, які виділялися на потреби галузі, вже не вистачало на те, щоб забезпечити медичні заклади новітньою апаратурою і препаратами. Гострою залишалася і кадрова проблема. Адже кваліфікація значної частини медичних працівників була далеко не на найвищому рівні. Офіційна медицина заперечувала нетрадиційні та народні методи лікування, створювала штучні перепони на шляху лікарів-новаторів.

У складних умовах радянської соціально-економічної практики найбільш комфортно почував себе такий соціальний прошарок населення, як партійно-державна номенклатура. Його представники пе-

ребували і поза законом, і поза критикою, користувались різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, не доступних для простого народу. Хоча, варто зазначити, співвідношення рівнів життя найбідніших прошарків населення і верхівки номенклатури складало всього 1:4, що не йде ні в яке порівняння з сучасними показниками.

Радянським чиновникам в масі своїй були притаманні такі риси, як відірваність від народу і байдужість до його потреб, невіра в систему, в якій вони діяли і в її можливості, визнання своєї повної залежності від держави і праця лише за інструкціями та “поняттями”. В 1984 р. їхній “доблесний труд” був “відзначений” 74 тис. анонімних листів—скарг до ЦК КПРС⁶⁸.

Низький загальний рівень життя, а також інші фактори спричинили, як підкреслювалося, уповільнення темпів приросту населення України. Його рівень упав з 13,6 осіб на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 — у 1989 р. За народжуваністю Україна посідала в СРСР в 1990 р. останнє, 15-те, місце. При цьому 80 % дітей в республіці хворіли. Чорнобильська катастрофа поглибила небезпеку масових захворювань. У містах з шкідливими виробництвами у кожних двох з трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома—дев’ята дитина з’являлася на світ з вродженими вадами. Близько 30 % дітей шестирічного віку за станом здоров’я не були готові до навчання у школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за якими Україна посідала третє місце серед республік СРСР. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській, спостерігалася переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 80-х рр. були Донецька, Хмельницька та Луганська області. За тривалістю життя на початку 90-х рр. Україна посідала 32-ге місце в світі, а за рівнем дитячої смертності — одне з перших.

Демографічні, етнічні та міграційні процеси впродовж тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. За багато років її населення набувало все більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, що населяли Україну, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної такої спільноти в загальній кількості населення. На початку ХХ ст. Україна була виразно поліетнічною територією, на якій особливо прискорено зростала частка росіян. Якщо до середини ХVІІ ст. московські іммігранти в Україні становили поодинокі явище, то згодом, в умовах імперської Росії й СРСР, російський еміграційний натиск на Україну зростав і посилювався.

В імміграційному потоці в Україну в другій половині ХХ ст. росіяни кількісно переважали інших, що й привело, врешті-решт, до гіпер-

трофованого розвитку російської меншості. Якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн росіян (12 %), то в 1959 р. — 7 млн (16 %). Згідно з переписом населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн, що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979. За 1979—1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилась на 0,9 %, а питома вага росіян збільшилася з 21,1 % до 22,1 %. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4 %, а росіян — на 60 %. Частка росіян в населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише в 3,3 рази⁶⁹.

У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території — з 76,8 % у 1959 р. до 72,7 % у 1989 р. Середньорічний темп приросту україноетнічного населення зменшувався протягом тридцяти міжпереписних років доволі інтенсивно: у 1959—1969 рр. він становив 0,93 %, у 1970—1978 рр. — 0,42 %, у 1979—1988 рр. — 0,28 %⁷⁰. Це явище було зумовлене не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж варто враховувати зменшення (з 6,3 % до 5,2 %) чисельності національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилася протягом 1939—1989 рр. від 5 млн до 0,7 млн осіб. До того ж представники національних меншин в Україні масово набували під впливом русифікації рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки.

Міграційна політика радянської влади найбільше впливала на зміну демографічної ситуації в східних та південних регіонах України: в результаті частка українців там знижувалась прискореними темпами. Зокрема, в Криму українці були другою за чисельністю (після росіян) національною групою. Порівняно низький відсоток українців — у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис., а росіян — на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста — чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян.

У 80-х рр. відбувалось активне переселення людей переважно пенсійного віку з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки та інших районів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку, Київську та інші області України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділялись кращі, зокрема приморські, землі. Так Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з

поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. В 1989 р. її вважали рідною 32,8 % населення, з них 11 % становили неросіяни (переважно українці — 8,9 %). У 80-х рр. російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а українською — лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов траплялося у 97—99 випадках зі 100.

Такий результат не був наслідком дії об’єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою і зовнішньою політикою радянської держави, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського й російського населення в республіці на користь останнього. В реалізації антиукраїнської політики радянському компартійному керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денаціоналізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов “зросійщеної” освіти в Україні швидко денаціоналізувалась українська інтелігенція, а без неї український народ не міг сформуватися в повноцінну модерну націю, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт — аборигенів, що образом і подобою наближались до кубанських козаків та берестейських поліщуків і пінчуків.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони “советських” людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, в тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу питому вагу серед країн з виходу азійських народів — 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х рр. були представлені усі 64 корінних народи Росії, що становило близько половини усіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони по Україні не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот. Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самобутність, проте їхні діти швидко асимілювалися і в більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалися завдяки активній імміграції саме в 1950—1980-х рр.

Зовнішня міграція була, таким чином, одним із найголовніших чинників, що зумовили наявність в Україні на кінець 1980-х рр. 150—200 прийшлих етнічних спільнот, які чисельно становили бли-

зько чверті всього населення⁷¹. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, зрозуміло, росіяни.

Росіяни, як зазначалося, були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація — це спільність людей в межах однієї території, а національність — те, що за межами “нації”, то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе на всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки НАЦІЄЮ, в той час, як усі інші — “лише” національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн росіян за межами Росії в 1980-ті рр. були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот, перебуваючи в гущі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

Росіяни завжди були особливо мобільною, територіально рухливою нацією в нашій країні, бо це було перспективно з точки зору панівного становища на місцях. Трагедія корінних націй полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класової, коли в суспільстві перевага надавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям, люмпенам (насправді — партійно-бюрократичній верхівці), культивувалася підспудно й інша нерівність — національна. Всім негласно рекомендувалося любити русявого хлопця ... — інші явно чи неявно вважалися людьми другого сорту. На своїй землі.

Перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися “першими серед рівних”, відчуваючи себе носіями високої історичної місії. Через своє домінуюче становище у них не було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність “російської” освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. Цікаво, що більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, в той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну.

Ще одним напрямком соціально-демографічного розщеплення українського народу було заохочення міжнаціональних шлюбів. Якщо на початку ХХ ст. лише 3 % українців вступали в змішані шлюби, то в 1970 р. — близько 20 %⁷². На початку 80-х рр. Україна займала перше місце серед союзних республік з міжнародних шлюбів — кожен третій із них був національно змішаним. У Російській Федерації таких шлюбів було 12 %⁷³.

На офіційному рівні це вважалося величезним досягненням “соціалістичної інтернаціоналізації”. З високої партійної трибуни Л. Брежнєв схвалював зростання кількості міжнаціональних шлюбів: ...погано це чи добре? Ми, комуністи, з упевненістю можемо сказати: добре. Дуже добре”.

Фактично ж це було серйозною національною, соціальною, культурно-духовною і психологічною проблемою. Адже питанням внутрішніх стосунків у змішаних сім'ях майже не приділялось уваги, по суті обминались увагою також питання виховання дітей, їх національної належності, асимілятивних процесів на рівні сім'ї. А це особливо важливо, бо демонструє механізм соціально-демографічного розщеплення на рівні первинного осередку громадського й суспільного життя — сім'ї, коли її членам байдуже, до якого народу, якої культури вони належать, яка мова рідна, коли зникає почуття рідного, змінюється, розвивається духовний світ людини.

Байдужість до національного питання в сім'ї досягла в Україні в 70—80-ті рр. величезних розмірів. Вивчаючи проблему міжнаціональних шлюбів і асиміляції, львівська дослідниця О. Сапеляк наводить дані соціологічних обстежень, проведених Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії у 1989 р. і опублікованих в газеті “Молодь України” 10 серпня 1989 р., які засвідчують, що 70 % населення України було байдуже, яку сім'ю утворювати — однорідну чи національно змішану⁷⁴.

Міжнаціональні шлюби перебували у прямій залежності від структури населення, його національного складу. Порівняно з іншими республіками Україна становила один з найбільш етнічно змішаних регіонів СРСР. На початку 80-х рр. у складі її населення українців було 73,6 %, росіян 21,1 %, євреїв 1,3 %, білорусів 0,8 %, молдаван 0,6 %⁷⁵. При цьому його етнічна строкатість постійно змінювалась внаслідок посилення міграційних процесів і це було однією з об'єктивних причин для укладання міжетнічних шлюбів.

За переписом 1970 р. в СРСР, кількість населення, що проживало в місці проходження перепису менше 2 років, становила астрономічну цифру: близько 14 млн осіб, більшість із них росіяни (8 млн) і українці (2 млн). Переважно це — міграції всередині республік, але значна частина припадала і на міжреспубліканські. Протягом двох років, перед переписом 1970 р., в Україну прибуло з РРФСР близько 420 тис. осіб, із Білорусії — 22 тис., Молдови — 18 тис. За межі України, в свою чергу, виїхало 552 тис. осіб, у тому числі до Російської Федерації 427 тис. У 1989 р. в Російську Федерацію з України прибуло 202 тис. осіб і в зворотному напрямку в Україну — 205 тис. У національній структурі емігрантів з України переважали українці, а з Росії в Україну — росіяни. У 70-х рр., коли міграційні процеси досягали

максимуму, приріст населення України був забезпечений переважно за рахунок росіян. Так розщеплювався єдиний національний організм, велика кількість українського населення поступово втрачала основні компоненти етносу, передусім національну свідомість.

Утворення сім’ї за принципом “усе одно, хто за національністю, лише б людина хороша” стало нормою громадського життя в Україні в 70—80-ті рр.

Ця теза широко пропагувалася офіційними засобами масової інформації, хоча абсолютно суперечила попереднім уявленням про будову сім’ї. Основною проблемою при створенні міжнаціональної сім’ї, пише О. Сапеляк, була не мовна чи релігійна відмінність, а характер побутової культури різних етносів. Внутрісімейна динаміка безпосередньо залежала від дії загального контексту соціальних умов, впливала з неї, переломлюючись через психологічні процеси, що складають картину побутових відносин кожного етносу.

“Кожен народ, кожна нація, кожна етнографічна група — це не лише своєрідна мова, елементи одягу, харчування, а й відносини між статями, молоддю і старшими, батьками і дітьми, сусідами і знайомими, це особливості привітань і ведення розмови, частувань і свят, характер жартів, сприйняття і ще безліч не помітних для стороннього ока дрібничок. Те, що в побуті несуттєве для одного народу, виявляється важливим для іншого, оскільки відносини в сім’ї, спосіб сімейного життя у всьому його багатогранному комплексі склалися віками в кожного народу, по-своєму навіть у кожній етнографічній групі”⁷⁶.

Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вдалих і щасливих, цілісно можна зарахувати до типово радянських соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілісності, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на “стику” культур, роздвоюючи їхню етнопсихологічну стійкість.

Присутність росіян в Україні та дифузія російського і українського етносів вели, фактично, до розмивання останнього і витворення нового українського субетносу — “новоросів”, які, залежно від політичних та культурних умов, могли (і можуть нині) вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф’єв писав нещодавно у “Московских новостях”: “Росія закабалила нові колонії — як їй здавалося — навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом — тоталітариз-

мом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні...”⁷⁷.

Сталінська політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована і на активне переселення українців у віддалені райони СРСР. Оскільки “вождю всіх племен і народів” виселити всіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою “батога і пряника”. Режим широко використовував таку форму “інтернаціоналізації”, як “обмін спеціалістами”, “оргнабори” — вербування робочої сили для освоєння районів нового господарського розвитку — Сибіру та Далекого Сходу, видобутку корисних копалин, промислових новобудов у важкодоступних регіонах Росії. Для багатьох мешканців радянської України це було єдиною можливістю поліпшити своє матеріальне становище, придбати житло і т.д. Разом з тим у Росії осідало багато офіцерів Радянської армії, господарських керівників — вихідців з України, тисячі українських фахівців високої кваліфікації. Найбільша кількість українців наприкінці 80-х рр. була зафіксована у Москві та Підмосков’ї — 438 тис. осіб. Великим центром зосередження залишався Ленінград, де українців налічувалося понад 150 тис., що становило понад 3 % населення другої російської столиці.

У 50—80-ті рр. до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час питома вага українців серед усього населення Росії становила 3 %. У Приморському краї мешкало 186 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2 % населення, в Чукотському автономному окрузі — 16,8 %, в Магаданській області — 15,4 %, в Кустанайській — 14,6 %, 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. — в Тюменській області.

Географія розселення у повоєнний період характеризувалася значним скороченням українського населення в східних районах Російської Федерації і зростанням їх чисельності серед усіх жителів північних і північно-східних районів. Це пояснюється насамперед тим, що впродовж 30—40-х рр. північні регіони були місцем заслання та спецпоселення мільйонів українців насамперед з політичних мотивів. Частина з них там залишилася. Значна кількість українців працювала на нафтових і газових родовищах Півночі, займалася видобутком золота та кольорових металів.

Серед українців Росії досить високим був відсоток людей із спеціальною освітою. Зокрема, кількість українців з вищою освітою становила майже 20 %, а з середньою спеціальною і вищою освітою — понад 45 % від загальної кількості українців, які проживали в Росії⁷⁸.

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи “економічних міркувань”, вистачало пасіонарності — вони були активнішими та енергійнішими від місцевих росіян. “Українці, опинившись в Росії, — пише відомий політолог А.Окара, — не відчують, зазвичай, ніякого провіденціалізму у своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка “збирала” Великий Євразійський Простір, “вибудовувала” чимало російських регіонів”⁷⁹.

Багато українських переселенців були вже денаціоналізованими, вони не відчували етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, більшість таких українських мігрантів прагнула (свідомо чи підсвідомо) позбутися свого українства і перетворитися, як їм здавалося, на “повноцінних” росіян.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які попадали в Росію, навіть не відчуючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності, бо їм не було на кого психологічно обіпертися — національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти в стократ сильнішому асиміляційному тискові.

Недемократичність радянського суспільства не дала можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності та функціонування їх як діаспори, незважаючи на значну інтегрованість у суспільне життя Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об’єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне (до того ж не завжди виразне) об’єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, то без неї важко було етнічно самоідентифікуватися. “Українськість” російських українців займала з часом все менше місця в душі, голові і побуті. Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця “українськість” залишалася на рівні етнографічного додатку до нової сутності, в інших існувала пополам з “російськістю”, коли і українська, і російська культури сприймалися як рідні та рівновеликі. Отже, знову етнопсихологічне роздвоєння, знову існування на “стику” культур.

Загалом же українці, які проживали за межами України, доволі швидко русифікувалися. В 1989 р. більше половини з них вважали своєю рідною мовою російську. Сам цей факт різні дослідники інтерпретують по-різному. Одні трактують це таким чином, що російськомовні вихідці з України зараховують себе до українців більше за інер-

цією, а насправді вже асимілювались з росіянами. Інші ж виходять з того, що мовна асиміляція приховує істинну “українськість” навіть у багатьох із тих, хто в ході перепису населення назвав себе росіянином. Це дає їм можливість визначити чисельність української діаспори в Росії наприкінці 80-х рр. не в 4,4 млн, як це впливає з даних перепису 1989 р., а в 10—20 млн осіб⁸⁰.

Важко судити про точність тих чи інших даних. Політика русифікації, яка здійснювалася в СРСР з метою творення “нової історичної спільності — радянського народу”, призводила до того, що часто українців автоматично записували росіянами. Так було на Кубані, в Белгородській, Воронежській областях та інших регіонах Російської Федерації.

Розчинення українців у російському етнічному просторі не відбувалось безслідно. “Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, — пише А.Окара, — недарма останнім часом виділяють окремих етнічний великоруський підтип — “український” (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центрально російським підтипом тощо)”⁸¹.

Так впродовж 50—80-х рр. радянське суспільство поступово, але неухильно “розщеплювалося” як соціально, так і демографічно. Підтримувана пропагандою теза про наявність у країні двох дружніх класів — робітників і селян та важливого соціального прошарку — соціалістичної інтелігенції загалом відповідала дійсності. Хоча на практиці ця величина не була такою незмінною, застиглою. В радянському суспільстві виникло чимало соціальних груп, які не вписувалися у звичну і, як трактувалося, незмінну формулу. З’явилася маса декласованих елементів. З іншого боку, на повну силу заявив про себе багатомільйонний партійно-номенклатурний клас, справжній власник багатств країни, який користувався в народі не меншою “любов’ю”, ніж дореволюційні капіталісти і феодали. Небезпечною була деморалізація радянського суспільства, втрата ним соціальних орієнтирів та ідеалів.

Аналіз вченими системи регулювання національних відносин в Росії дає змогу стверджувати, що в багатонаціональній державі можливі три форми існування національності: 1) державний централізм як придушення всіх інородців державною нацією; 2) обласний федералізм як панування “корінної” національності історично успадкованої області над національними меншостями (місцевий централізм) і 3) національний федералізм як повна рівність національностей, яка не знає принципово національних меншостей у вигляді колективів, нерівноправних з чисельно або соціально й історично пануючими національностями⁸². Культивування комуністичним режимом на просторах СРСР здебільшого першої з названих форм не було домінантою

ні внутрішньої, ні зовнішньої єдності народів, в тому числі українського й російського, скоріше, навпаки. Зміна кордонів між Україною та Росією в довоєнний та післявоєнний періоди, індустриальні переселення 30—80-х рр. для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси та міжетнічні шлюби руйнували і українську, і російську національні спільності. В сукупності макронаслідком болісного соціально-демографічного “розщеплення” і в Україні, і в Росії стало безболісне “розщеплення” Союзу РСР у 1991 р.